

האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות **בארץ ישראל**

2

אפרים שטרן

עורך ראשי

איילת לוינזון-גלבוע
עורכת משנה

יוסף אבירים
מנהל המערכת

החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה
משרד הביטחון – ההוצאה לאור
פרטा ירושלים

לכש זיתת של החבאה להגנת הטבע (פורך צ' א'ן), והלאביב חל'יך' 326-325; יי' צפיר, קדמוניות 30-31 (חישל'יך'), 41-53 (חישל'יך'), 256-251; הנול, הרקינה (הטור צור לנכון), תל-אכוב פבר' 1985: היל, המלן הורדוס ותקופתו (עמ' 5, ערך צ' נאורה), ירושלים חשמ'ה, 138-132; יי' זין, שם, 188-190; יי' טרייך, מושחת דרכ' 13 (1986) 29-22; גדייל, במחנה 29 ביוון 1987 (דרן ארץ 3), 357-351; וביל, אמות המים מתקופת בארכ'ישראלי – קובץ מחקרים (שורדים ר' עיריה ואחריהם), ירושלים חשמ'ה, 260-243.

SWP III, 212; C. Schick, ZDPV 3 (1880), 19-24; A.E. Mader, JPOS 9 (1929), 122-135; idem, Oriens Christianus 34 (1937), 27-38, 192-212; O. Plöger, ZDPV 71 (1955), 148-151; G.R.H. Wright & J.T. Milik, Biblica 42 (1961), 1-21; J.T. Milik, RB 60 (1953), 329-335; idem, Biblica 42 (1961), 21-27; J. Briend, MdB 17 (1981), 27; Y. Tsafir, Jerusalem Cathedra 2 (1982), 120-145.

הպאפרוטים
J.T. Milik, RB 60 (1953), 533-539; Ch. Perrot, ibid 70 (1963), 506-555; A. Grohmann, Arabic Papyri from Hirbet el-Mird, Leuven 1963; M.J. Kister, Jerusalem Studies in Arabic and Islam 3 (1981-1982), 237-240; idem., Studies in Judaica, Karaitica and Islamica presented to L. Nenoy, Ramat-Gan 1982, 163-166.

י. טרייך

המנקו את המדרון החיצוני של גובל כוונף, ואורכם הכלול 2550 ס"מ. האמה חארוכה, המגיעה מזרום-מערב, ראשיתה בשל קזון והיא מתפתלת לאורך 9 ק"מ. בדרךcia היא חוזרת כמה ערוצים עמוקים על גבי גשרים גבויים. שתי האמות מותכלדות באוכף, המצויה במרחק של כ-750 מ' ממערב להורקניה. לאחר נקודת המפגש בין שתי האמות הוקמו שלושה גשרים בשלושה אוכפים. חגורושים והגבוה שבסולם הוא חמור יותר שבח. בינוויה היא איזודומית ונעשה בדרךgo כלפי מעלה ארבעת דרכיו התוחנות, הנלויות לצד צפון, בנווים וראש מעל לפתח לסידוגון, ולהם סיתות שלילים וזווים מרכז בולט. הנדבכים הגבוהים יותר, המונחים ראשים וՓתיניס באותו נדבך, הם בעלי סיתות שלילים ופנים מורלקות, האופיניים לבניין הרהורייאני. האמר הבינוי ניכרת בטיח האגדוד של התעללה שנבה. קטיעת מאונה זו נחשפו בעמוד למשורי שבשלוחת העשרים שמעurb לרורקניה, וכן בראש הנשר המזרחי (שאטבחו בתקופה הביזנטית היה גמוך בשישר של 6.300 ט' ממפלסו במימי בית שני). בין שתי נקודות אלו עברה האמה בתוואי המקובל לאמה וקוזמה, אין במנפלס נמן יוציא וצטטנה לה. בתקופה זו יכללה האמה לחוין וק' את נורוות המים הנמוכנים; ואומנים בחפה שערקה ליד המדרגות בבור' C שבקבוצת הבירות העליונים נמצאו ניירות ושבורי קנקנים מן התקופה ההרודיאנית וכן מטבע מהוותה תקופה, אך לא נתגלו חרסים מאוחרים יותר.

הרודיאן

תולדות האתר
המקור ההיסטורי העיקרי לתולדות האתר הוא כתבי יוסף בן מתתיהו, גם ליליאניש מזכיר את המבצר, והוא נזכר גם בתעודות אחדות מימי מרד בר כוכבא. הרודיאן נבנתה במקומות שבו ניצח הרודוס את החשמונאים והומכחים הפטוחים כאשר נמלט מפני מותתו אנטיגonus לצדעה בשנת 40 לפני הספירה (קדמי' יד, 257, מלחי' א, ג, זח). נראה שהמבצר הוקם לאחר מכן נושאיו של הרודוס למורים בתשעון, הכוח הגדול מביתוס, ולא קודם לשנת 24 לפני הספירה, אך לפני ביקורו של מרקוס אגריפס ביהודה בשנות 15 לפני הספירה. בvisor והסיר מרקוס אגידיפט גן בהרודיאן (קדם טו, טז, 12-13). לדבריו יוסף בו מתתיהו נבנתה הרודיאן כדי לשמש כבצ'ר ובירת פל' (טופורכיה), וכן כמצבה להרודוס (שם טו, 324; מלחי' א, כא, ג, ח). יוסף אף מתייחס בפירוש את הלוייתו של הרודוס בדרכה לפלקוט קבורתו בהרודיאן (שם א, לג, ח; קדמי' יז, 199-199). בעת המרד הגדול ברומאים התחוללו במקומות מאבקים מנימיים בין כיתות הקנאים (מלחי' ד, ט, ה). יהוד עם מזדה ומקרר היתה הרודיאן אחת משולש המזודות שבח' החזקינו וונדרדים עבר המפורע על ירושלים (שם ט, ט). משולש מזודות אלה הרודיאן היה שנכבה לראשונה בידי הרומאים לאחר נפילת ירושלים (שם ג, ג, א). על-פי התעדות מיי מרד בר כוכבא היה לשם עון (בן כסבא) נשיא ישראל מונה פיקוד ב"הרודיאן", שבו הוחכו קרונות וכנראה אוחתה גם תבואה.

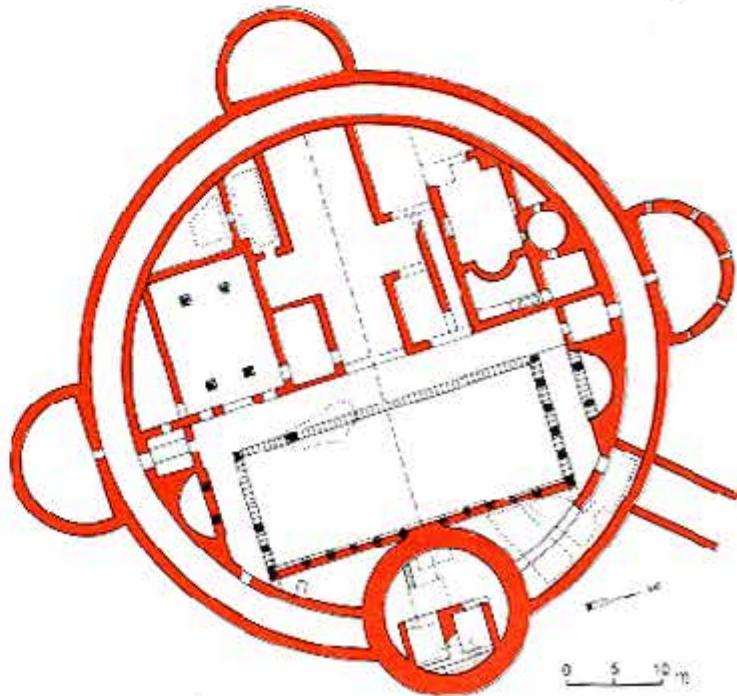
חקירות האתר

כמאה וה'יו כינה העטש האיטלקי פ' פברי את ההר בשם "הר הפאנקים" בהתיחסו אליו מוקם שבב, עשי צפונו, נס' על הצלבניים וקרוב גדו' גראות צלאח א-דין לאחר מפלת ירושלים. שם זה היה בשימוש עד למאה ה'ית'. השרטוט הראשון של הרודיאן עשה עליידי א' פוקוק לאחר ביקורו במקום ב-1743. ב-1838 תיאר א' רוביון את הדרמן בים לבן תיארו של יוסף בן מתתיהו. ב-1863 תיעד העטש הנגלה הנבעה ושרטט את תוכניותיהם. הוא רשם מבנים המצוים למורגות הנבעה וסביר שהמנגנון העגול שבו הוא אתר קבורתו של הרודוס. שיטס אחדות אחורין תיאר ר' גראן מודוק את החומר החצוני, את שלושת המנדלים העגולים למתכח ואות המגדל המזרחי, העגול, של המבצר. עז' לחפשות והאחורונוג היה תיאור של כי שיק, מס' 1879 ותיאור המלא ביחסו של הרודיאן; הוא כלל גם תוכניות וחותכים. שיק הבחן בכך שחלקו התיכון של ההר הוא נבעה טבעית, ואילו חלקו העליון הוא פלאכטי. הוא מצא את גרס' המוביל הטעיל לפסגת ההר, השערתו

האתר וזיהויו

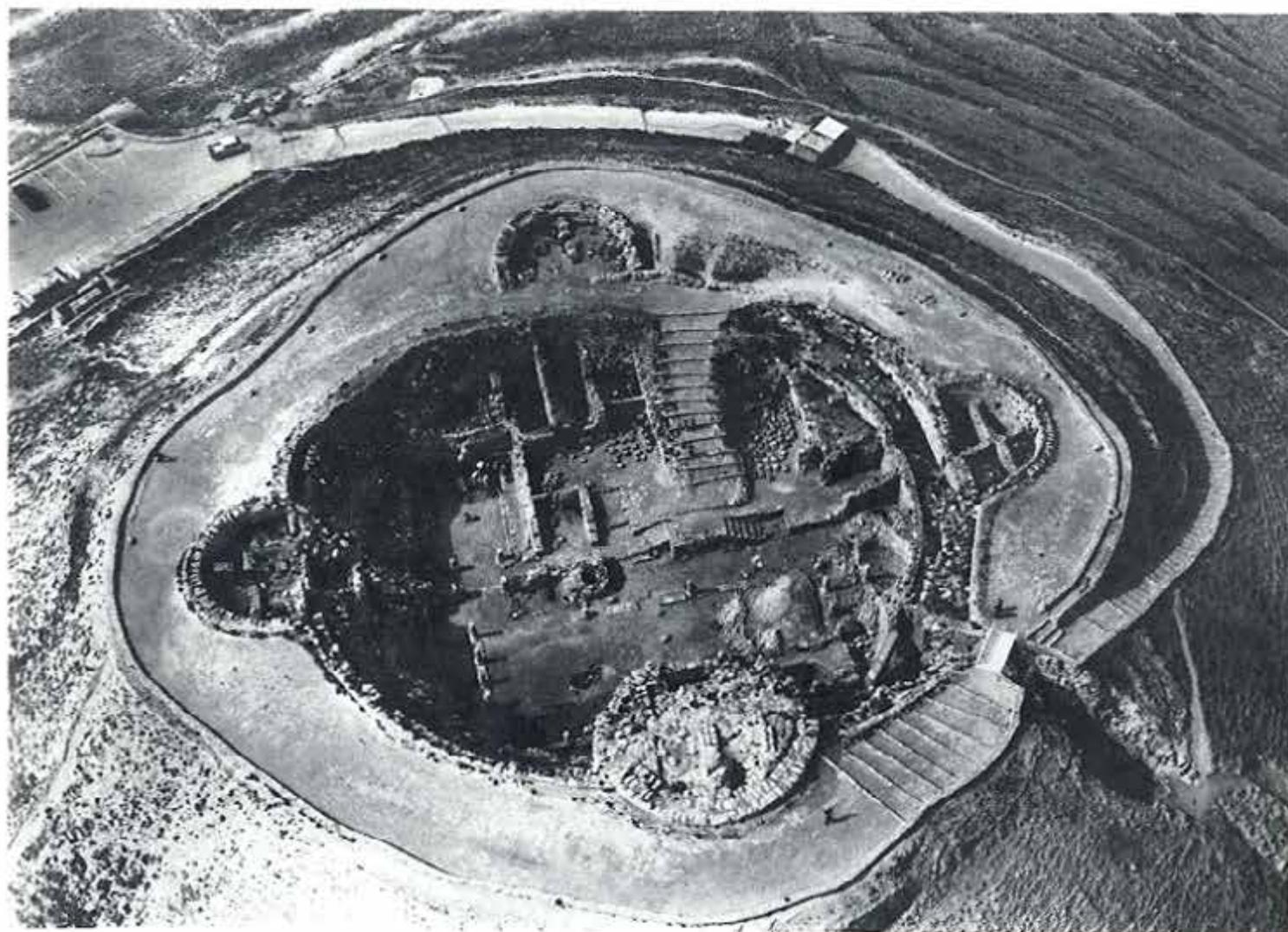
מכבר הרודיאן שוכן על גבעה המתנשאה לגובה 758 מ' מעל פני הים, במרחק של 12 ק"מ מדרום לירושלים בקו אויררי (ני' צ' 1192-1731). מרחק זה מתחאים לתיאורו של יוסף בן מתתיהו, הקובע את מקומה של הרודיאן כ-600 סט' (ריסט) מירוחשים (קדמי' טו, 342). יוסף מתאר את הגבעה כ' כבוי אקליפטוס ומזכירה נזרחה שד של אש. בשמו הערבי של האתר, ניב אל-קְרִידִס, השתמרה תטרח "הרודיאן", שבח נוצר המקום בתעודות מימי בר-כוכבא. החפירות באתר אישרו ללא עוררין את זיהותו של ג'יראל פרידיש עם הרודיאן.

הרודיאן – תוכניות כללית של מבצר ההר

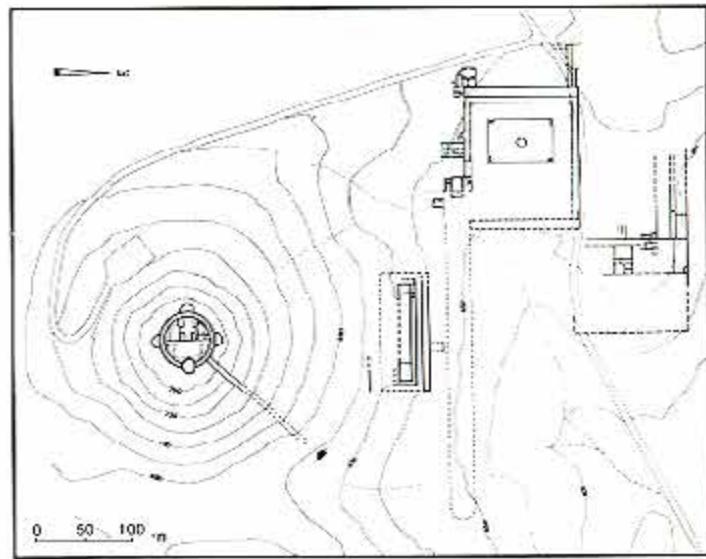
הרודיון – צילומי
אוויר של מבצר הרה
טומין – מבט לכיוון
למטה: בזבם לפירוב

החל משנת 1970 חופרת בהרוודין משלחות מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, בראשות א' נצר (וראה להלן).
החפירות נערכו בהרוודין מAshur בימי דבנה את תיאורו הופיע של האתר בכתבי יוסר בן מתתיהו (קדמי טו, 324-325: "מקומם מטבח זה מרוחק מירשלים כששים ריש והוא חיק מטבחנו ונוח בוותר לבניין (מכבר). זו גבעה עגלה), המתרוממת נחתה לגובה עשויב בידים, עד שבה היפה צורתה היא צורת שד, ונותלה חלקיים עליזי מגדלים עגולים. עליה אל המבצר היא ישרה. בנוי מדרגות חקלות עד מאתים ובמספרם כביסים המכבר חרדי מוגרים יקרים של המלך שעשוים לבתוון ולוי כאחד, לדגלי הגבעה (היו) כינויים שבנויות היתה מרוחק רבי וכוהזאות גדולות — שכן לא היו (מיים) במקום עצמו. על פניו המשיר מסביב (לגביע) היו בניינים שלא נכלוastos לעיר, והגביע שימשה בירה לשאר הבניינים".

חפירות מצר ההר

התקופה ההרוודיאנית. על ראש הגבעה, חוכנשאות לגובה של 60 מ' מעל לשבובתה, נבנה מבנה עגול — ארון מבוצר או מצודה מלכותית. הוא בניי משתי החומות עגולות מקבילות, שקורט החיצונית שבחן הוא 62 מ'. בORITY יציבות החומות מנוגד לרבי-מידות, שלפי שrido היה קוטרו החיצוני 18 מ' וגובהו 16 מ'. מסדרון ברוחב של 3.50 מ', המשתרע בין שתי החומות, מוביל אל המדריל המזרחי, הבולט מתחום החומה החיצונית. שלוש המגדלים המרכזיים, שארתם כחיצוניים, בולטים אף הם מתחום בכיוונים מערב, צפון ודרום. ווותה החיצונית והגדלים נבנו על-גבי שרשרת קמרונות (שנותלו בחפרה) שנעודו לסייע את המפלס העליון של הנבעה הטבעית. סלולה של עגר ואבני, שגובהה 12 מ', נשכה על-גבי המגדלים וחומות החיצונית מוד לאחר השלחוד יייחודה ווותיה רק את הלקס העליון חזוף. על כן מעידה פסולת הבניין שנתגלתה במילויים של הטוללה. חלקים של קיר-טפס אל-סורי בניו חטיב נגנו בצעה הדורמי מזרחי של וושען; עיו זה נועד כנראה לתוך בסוללה, המקנה לנבעה את צורתה החוטית הייחודית ועשאה אותה לטומולוס ענק — היא מזכתו של הרודוס. בזווית הסוללה המלאכותית ובנה מבנה כינסה מרשים. הוא בניו ממעבר, המתרוםם מעלה מתחן מבסיס הגבעה עד כנסת מקומרת בגובה 5 מ' בחומה החיצונית, מעפו למגדל המזרחי. ממנו מוביל מתח אל בירוק-שער הנפתח אל גני הארמון. רוחבו של מעבר הכנסייה 3.50 מ' והוא כ-200 מדרגות שיש (שאותן מכיר יוסף בן מתתיהו, אך הן לא נמצאו עדין). המכול נוצר משתית חזקות, הנמוכות על-ידי שורת קשתות (שהדף

הרוודין – תוכנה כללית של האתר

חואומרת שחודרגנות הוליכו לחוץ הפיניות דרך מעבר זמוי מטווזן, שועז לגוך המילאים המלאכותיים, הוכחה בכוכנה, והוא הוז בסדרתו שבורות המים נהפו לערק חלקה הטבעי של הגבעה. שיק אף צדק בהנחה שהמבנה העליון תוכנן ממואסוליאון ובכורות. ולא רק כמצודה.
ב-1881 הכנינו צ'י קומדר וה"ה קיצ'ר תוכנית מודוקת של האזור, על שתי חומותיו העגולות, שלושת מגדלי חעטלים-לטוחצה והציגו חאנטל חאנטל. בשנים 1967-1962 ערך י' קורטן ארבע עונות חפירה באתר מטעם בית הספר הפרוצטיקני למקרא וחשף את מבנית המבנה שעל הפסגה על חלקייו השונים – מימי הרודוס, מתקופה שבין שתי הממלכות ברומיים ומן התקופה הביזנטית.
בשנים 1967-1970 נערכו באתר עבודות שזרר ושימור על ידי רשות הגנים הלאומיים בראשותו של י' פלטר. במסגרתו נחשפו חור הכניסה לאורכו וכן רשת מסועפת של ברות מים ומנהרות שעפרו בתחתן הגבעה, כוואה בימי מרד בר-כוכבא.

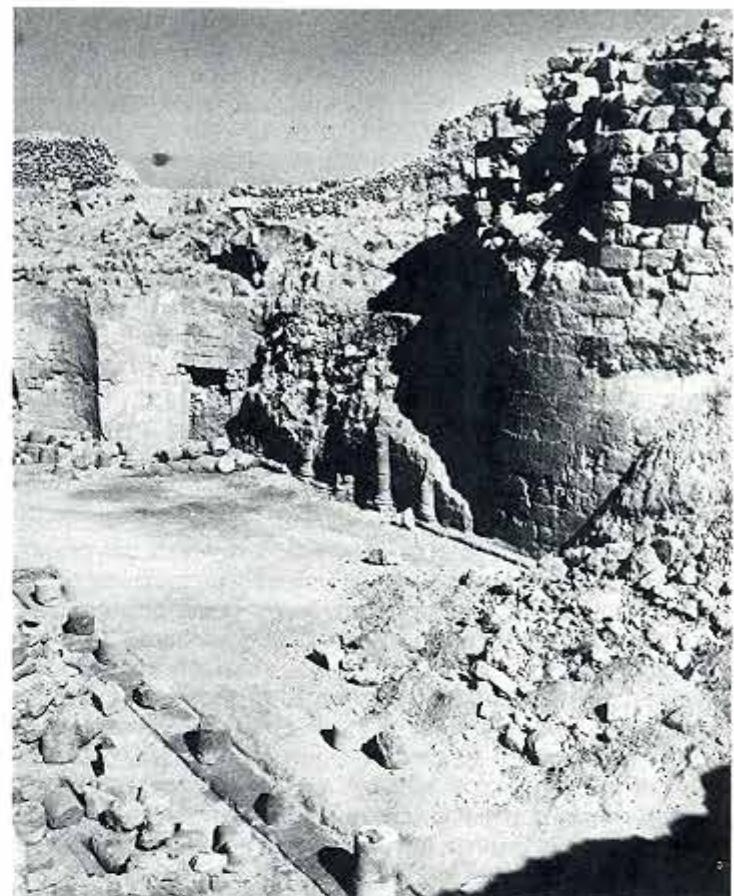
מצר ההר – הקלורום
בכרי היבוץ

מכבר הדר – אסלה וקשת מפערתיל בארמון המוגול

שבקרבת המגדל העגול, היה גן שטיחותי 33×12.50 מ', מוקף עמודים מצפונו, מדרורה ווועדר, ומעורר ראותו מהזרה מדרום ווארן לנע העמודים נמצאו שתי אכסדראות סימטריות ששי' עמודים בחזינותן. מתחת למגדל המזרחי, נצ'ו צווזמי, נמצאו אנטזוז, שלישין. מכוון לאכסדראות הצפונית והדרומית נמצאו שני חדרים זרים, שהליכם מן הגן למסדרון שבין החומות הארמונון הקפולות. שתי כניסה מפוארת לאכסדראות הוליכו אף הן לאוטו מסדרון.

חציו המערבי של השטח הכליל חדרי מגוריים וחדרי שירות וחולק לשני חלקים על ידי חצר דמוית צלב. באמצע החלק הדרומי נמצא מושך בניו הייטב היה מצוי בחלק הצפוני. הטרקולין מלבני בצדתו, ומידתו הינה כבון אחד, נראה שהמעבר סתום בכוונה לאחר קבורתו של הורדוס. הארמן המוגול מוחלך לשני אזורים עיקריים. החצי המזרחי, זה

מכבר הדר – הפריטיל ובתוכו גן (מצטט לפה)

את החלץ שנוצר על ידי המילויים המלאכותיים). מכיוון שהמלויים הם בעלי כבון אחד, נראה שהמעבר סתום בכוונה לאחר קבורתו של הורדוס. הארכון המוגול מוחלך לשני אזורים עיקריים. החצי המזרחי, זה

מכבר הדר – איזור הטרקולין ששמש, הרחדר, ריח רוחה רתקחות ההדר הראשון (מצטט למערב)

מטווחים כעומק של כ-25 מ' מתחת לרצפת הארכון, בחלוקת הצפוני-מערבי של הגבעה, תשיכים למערכת זו. כמה מדרגות שנמצאו בסלע הוליכו היישר מן הארכון אל בורות הטלים, וושיכו לא נאצ'ו אפוא לעוב את שטחו כדי לשאוב מים. מכיוון שהבורות אלה מצויות הרבה מעלה למפלס אמצעי-המים שהבאה מים להרודיון ממעיינות אררט, לא יכול הבורות להחטמא ישרות מן האמה, או מן הברכה של מרגלות הארכון; יש לשער שהמים הובאו אליהם על גבוי נחמות משא מן הברכה התהוננה (וראה להן).

שיטת הבנייה. ארמון הורדוס נבנה ככלו באבני גזית בעלות סי兜ות שלילים. כל קירתוין, בלבד מלבד הצד החיצוני של החומה החוץית, טיוויה, וחלקם התחתון עוטר בפצעים שונים ובדגימות גיאומטריים בסגנון המזקיר את הסגנון הפומפיאי הראשוני. חלקו העליון של הקירות כוסה בדרך כלל בסטוקון לבן המשובב כרכובים. בסיסי העמודים, הכותרות הקורינתיות ומערכת הקירות טיוויה אף הם בטיח צבעוני. כמו כן נמצאו כאן גם כמה כתותות יוויות. על פיריטום ארקטקטוניים אחדים מתלו סימני שתתיים באאותיות יוויות או עבריות. נמצאו גם כמה רצפות פסיפס הרוסות ובתוכן דוגמים גיאומטריים בשחור ולבן. רצפת אחורות הцепו בשיטת האופוס סקטילה.

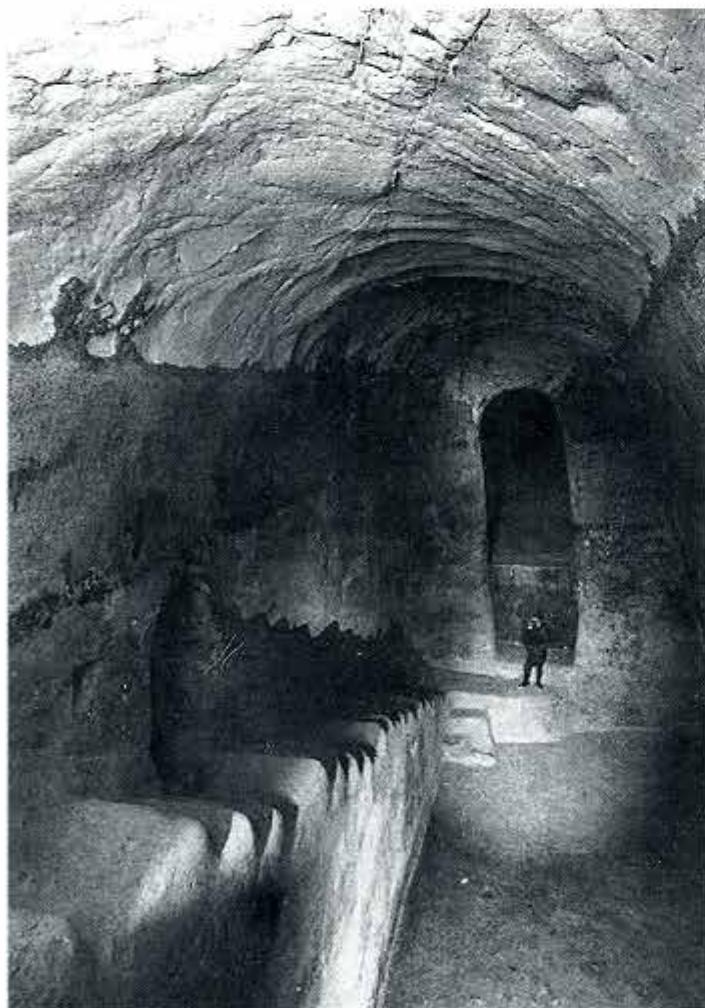
השרידדים מימי המרידוד בדורמאים (הטרד והдол ומרדר ברוכבנה). מפרק'זמן זה (67 לסה'י עד 135 לס'ה'י) נמצאו בהרודיון שרידי יישוב עתיק; ומשוושג נגאוונה שנוצר בסמוך לסתורות הסטרכותיים. חשבוי החדשניים של האטור תהיישבו בחולקים שונים של הארכון ועינו אותו כדי להתאים לצרכייהם. שרידי מבנים מאותה עת נמצאו בין העמודים ממזרה, בבית המרחץ ובטורקלון מושרב. פולולות הבניה על המתהיערים החודשים לא היו נחבות וכללו עיקר הנטוף קירות בנוייה נשא ועשית שימוש פשי באבנים נבן הארכון הכתופדר. מתקשה זו נמצאה ונמנית ובסיס לשימוש ביתתי, שימושו אולי אף להתקנת ברוות לייצור כלני נשא. אינויים בסיסיים בעלי אופי דתיז ופולחני נעשו בטורקלון: לאורך שלושה מיקורותיו

מדרום וממערב הובילו מן הטורקלון לחדרים נוספים. רצפותיו היו מרווחות כבישות האופוס סקטילה (scellsus aquae), אך רק בסיס הריצוף השתרмер מסביב לטורקלון נמצא עוד ארבעה חדרים קטנים חומם בצדדים הדורמיים והמערביים. שני בורות מים מטווחים היבש ובעל קמרון חכתי נבראו מתחת לחדרים המערביים. מגן לטורקלון נמצא חדר נוסף בצד דרום. סימנים לקומה אותה נוספת נספה לפחות לפחות, שמיישה קומות מוגדים, נמצאו מעל לחדרים אלה גס מעל לבית המרחץ שורדים של קומות עליונות יותר (שלוש במשפר) הובחנו במסדרון שבין החומות ובמנגד הצעוי, שם נמצאו חריצים לבניית תקרות עץ.

בית המרחץ, המעריך בפואר רב, נמצא בחלקו הצפוני-מערבי של הארכון. באופדיירום (חדר החלבנה) היה רצפת פסיפס, שטמווה שדרה רך מסגרת שחורה על רקע לבן. הקירות עוטרו בטיח דמי גזית (אאנדרה) בסגנון הפומפיאי הראשוני. הקפדרים (חדר הפשירים) הוא מעול, 4.15 מ' כוטרו. ומולו בכיפה שנבוכה 5 מ'. שלוש יציאות הוליכו מזרד זה לאופדיירום, קלדרים (חדר החמים) ולפריגנרים (חדר הקרים). רצפת חטפדרים חתכה של פסיפס לבן בעל מסגרת שחורה וחיטורו במרקזה לא השתרם. הקירות עוטרו בטיח קיר ייאומטרים, דמים טגונים לסגנון הפומפיאי השני, גכבעים אדום, חום, צהוב, צהוב ושחור. צירוי עופות מים עיטרו גם הס את הקירות. במרכז הפעיגדרום, חדר קטן הנובל בקיר הארכון, הייתה בנקה משוחחת. הקלדרום הוא מלני בצרתו ומסתiens באפסיס בצד המזרחי. גם קירוטוי נמצאו מעוטרים, בצביעים לבן, שחור, גיאומטריים, הזרומים בסגנון הפומפיאי השני, בשחור, יירוק, אדום וצהוב. מתחת לרצפתו מצו היפוקאוסט, שבו זרם האוורור החם, אוורר חם וה עבר גם בצעירותו החורש שבקירות העפני והדרומי והיטם אותו. ממורה לקלדרום נמצא חדר קטן, מרוצף פסיפס שחור לבן, ובו אגם וריה גיאומטרית (האאנדרה) בתוך מסגרת שחורה.

בורות המים. נסף על בור המים שבפטנה נמצאה גם מערכת מושכלת של בורות מים שעהפו במפלס נמוך יותר של ההר. נחשפו ארבעה בורות

מבחן הדר – מימין: כיפה לאחד מבורות דרכם החתונים. משמאל: כור פים מימי הורדוס

Juives 144 (1985), 297–304; idem, Archéologie, Art et Histoire de la Palestine — Colloque du Centenaire de la Section des Sciences Religieuses, École Pratique des Hautes Études, Sept. 1986, Paris 1988, 149–165; G. Foerster, IEJ 19 (1969), 123–124; idem, RB 77 (1970), 400–401; idem, Journal of Jewish Art 3–4 (1977), 6–11; idem, ASR, 24 29; E. Netzer, Greater Herodium (Reviews), Phoenix 28 (1982), 41–43. — Syria 62 (1985), 195–196; idem, Jerusalem Cathedra 1 (1981), 73–80; idem, MdB 17 (1981), 17–21; idem, ESI 1 (1982), 40–42; 2 (1983), 47–49; idem, Recherches Archéologiques en Israël — Publication Jubilaire des Amis Belges..., Leuven 1984, 190–199; idem, Epistemonike... 28 (1985), 523–547; idem, Bull. of the Anglo-Israel Arch. Soc. 6 (1986–1987), 57–60; E.J. Vardaman, IEJ 25 (1975), 45–46; A. Segal, Antike Welt 8 (1977), 21–28; J.F. Strange, BASOR 226 (1977), 65–73; 233 (1979), 63–69; D. Chen, BASOR 239 (1980), 37–40; Y. Tsafir, Jerusalem Cathedra 1 (1981), 68–72; 2 (1982), 120–145; Biblia Revuo 20 (1984), 32; D.M. Jacobson, ZDPV 100 (1984), 127–136; idem, Bull. of the Anglo-Israel Arch. Soc. 1985–1986, 56–68; J. Zias, BA 49 (1986), 182–186; The Times Atlas of the Bible (ed. J.B. Pritchard), London 1987, 159.

ו' פוליטו

חפירות בהרודיון תחתית
חל ב Summers 1970 חומרת בהרודיון, כאמור, משלחת מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, בהשתתפות החבורה לחקר ארץ ישראל ותיקותיה וכקמ"ט ארכיאולוגית במפקחת יהודה ושומרון. החפירות משלחת בידי אי כהן. עד לשנת 1987 ערכו באחר שער עונת חפירה (בשתי העונות הראשונות השתתף בניהול החפירות ע"י דמתה).

חפירות החדשות התרכו בעיקרם בשידדים המצוים למרגלות הר מצפון. שרידים מימי הורדוס מצויים כאן על פסגת שטח נרחב של כ-150 דונם, המכונה בשם "הרודיון תחתית". בעקבות צילומי אויר, סקר וחפירות התברר. שכל המבנים מתקופתו של הורדוס. ובכללם גם המבנה העגול שנחשף על ראש ההר ("ארמון מברך התהרים"), תוכנוו ונבנו ייחודי בעות ובעונה אחת על פסיה תוכנית אחת ומורכבים ייחודיים (צפן-דרום ומורה-מערב).

השידדים מימי בית שני. במרכז הרודיון תחתית וחומרה ברכבת המים הנגדולה (שהיתה מוכרת כבר מן התקופה), שפיזותה 70×70 מ' ועומקה 23 מ'. יש להנ已经成为ה שברכבת ויועה ע"י הסקרים). שפיזותה 70×70 מ' שהובאו לכך באמצעות כבינה שבסנה הורדוס (שרידי נסיך בירוי כי שיק שוב בידי ע"י מור ו' כהן). הרכבה בנויה ברובה נדבכים של אבני גוויל גודלות, ובחלקה הדרומי-מערבי נחצבה אל תוך סלע נרחב. במקורו היהת הרכבה טוחה ככל בטהה הדרואלי על בסיס סיד ואפר; טיח זה נשמר בקטעים רבים בדופן הדורות של הרכבה נמצאה עוזה לפסל, שהיה בנוי בתוכה והקיף בוודאי את הברכה כולה. אל קרקעית הרכבה אפשר היה לרדת בארכעה גרגמי-מעלות, שנחשפו בכל אלרך פינות הרכבה. רוחב כל גרטס מעלות כ-2.30 מ'.

במרכז הרכבה הגדולה נחשפו יסודותיו של מבנה עגול בקוטר 13.50 מ' את המבנה מקיפה סדרה של 16 פירים עמוסים, שהוחותם לא התרורה עדין. נראה שהמבנה שונח שימוש יסוד לפביבון, שעמד במרכז הרכבה והיה מוקף עמודים, בדומה למבנה שמדו קרוב לוודאי על-גבי הטרפה והוניכומה בארמון הצפוני במאזדה. הרכבה כולה שימשה כע"מ מלכונוי לשחיה ולשיט בסירות קטנות, כמו גם למים וכינוך מים אדריכלית.

סביר הרכבה מוצוי משטח מבני, התוחם ממזרח ומדרום מזרחה על ידי קירות יתפקיד, שהו מוכרים עד ע"י ענק, שפיזותה 145×145 מ', לשם הקמו והסתבר, שאת הרכבה התקף נ"ג נ"ג ענק, שפיזותה 110×110 מ', ריס קמלו ור. קרייה, שאותה הרכבה נזקע של העמק, הנמשך מאירוע הרכבה והן כלפי מזרחה. מילוי העמק התאפשר לאחר שנבנה קיר תמוך מסיבי במרקח הגן. מעון "סכר אדמתה" שרוחב מסדו כ-130 מ' על-גבי המסדר בנו, זה על-גבי זה, שני אולמות שאורכם כ-110 מ' ורוחם כ-9 מ' האולם התוחחו, שהיה תמיון קרייעי ביחס לנו, שרד בחלקו (ברובו לא נחפר עדין). האולם העליון נמצאה חרב לחולין. בקצתו הדרומי של האולם התוחחו (בפניו הדרומי-בורה) חרב ורשותיו היו חרדיות מן הרכבה הרומאנית, שהוירתיו שרחה שישי של הגן ובהו אבס מתחמד לכל אורך קיריו המזרחי (ורארא להלן). בבדיקה כארורה ובנה אבס מתחמד כל חקירתו שחקפו את הע"ג חרב (בכדול הרכבה) שעל-גביו ורשותיו היו חרדיות מן הרכבה הרומאנית (ורארא להלן). נמצאו שרידים של סטויים, שהקיפו את הע"ג מושבשו מעבריו. כמוהו הרכבה נחצב גם הע"ג בחלקו הדרומי-מערבי אל תוך סלע העם. גובה הרכבה כפנית הגן מגיע ל-6 מ' בקירוב.

בבנ"ו שורות של ספסלי אבן מחומרה בניין שנלקחו מחלקי הארמון השווים. יש לשער שעתה שיטש החדר כבית כניסה למבנים שמצוינו מקלט בהרודיון. נראה שאנו גם נסף לבניין מקופה טהרה, שנרגלה בחוץ. לדעת קורבו נבנו בתקופת זו גם הקירות המכוסלים בשלושת המגדלים העגולים-למחצה צפומו, דורותם במערב. פעולות בינוי פואת עת תנלו גם בחלקו העליון של המגדל המזרחי: אחד הקירות מתחת מסדרון שליד טגדל זה שמש עתה כבור מים. בתקופה זו גם הוקמו לפחות שתי הנקה טערוכות מסתור לתוך קרקעית בחלקה הצפוני-מזרחי של הגבעה. במשרוכת אלה, הפואת לכוון המים מן התקופה החרוודאית, נמצא עוזיאו למגורי אדם, כנו קירות, חרסים וסימני אש, וזה עשוי לאשר את התיאור שUMBIA דיקטוס ביחס לאמצעי ההנאה שניקטו המודדים בעת מוד ברא כוכבא.

קורבו עמד כבר על הקשיי להבוחן בין הממצא המתישם למדוד הגדול בין זה והשייך לממד בר-כוכבא. הממצאים החשובים מתקופה זו הם אבני ורדור נדolute, אבני ביליסטראות, ראשי חץ, כמה עשרות מטבעות מתוארכיהם לימי המגדל הגדול ומטען של 8000 מטבעות ארד מושלש ממד בר-כוכבא, שנמצא טמון לאנתרופוזומיות של זוארמן.

התקופת הביזנטית. יישוב תרבותי קטן שהוקם בהרודיון בתקופה הביזנטית איינו מוגדר במקורות, אך הוא הותיר את רישומו בכמה מקומות בארץון ההרודיאן. הנזירים התגוררו בעיקר בבית המזרחי, שהיה מקורה ע"י, ובנו בו תא תבודדות ותונרו ביישול. הם אף הקימו בית תפילה קטן אחד החדרים שנדועים בבית המזרחי. נראה שהם נטעו את המקום במאה זו לשיין.

בתופות. החומר הארכיאפי שנמצא בהרודיון מורכב בעיקרם שנחרטו ביפוי הסטוקו של קירות הארמון, מכובות על חרסים ומכתובות על פסיות הרכבות, שוחחו ביוונית, ארמית וערבית, מהווארות לשאלות תקופת היישוב העיקרי באתר. שלא כתובות מן התקופה הביזנטית, אלה שמן והוניכו הוויזואניים ושבוקופות שוני והמיידיות בזומאים קשות לפיענוח. הגופיטי מן התקופות השונות נמצא בעיקר על קירות בית המזרח וסביכתו. כתובות אחת ביוונית מזכירה את הרודיון במפורש כארמון, basileon, כפי שקרה לו יוסף בן מתתיהו. בבית המזרח נמצאו גם כתובות של ניכול פה שנכתבו על ידי חילילים. בין החדרים הכתובים מצוין חדר אחד הכתוב בעברית, שבו נזכר הורדוס. השאר מזכירים שמות פרטיים ועל כמה מהם מופיע האלפבית העברי.

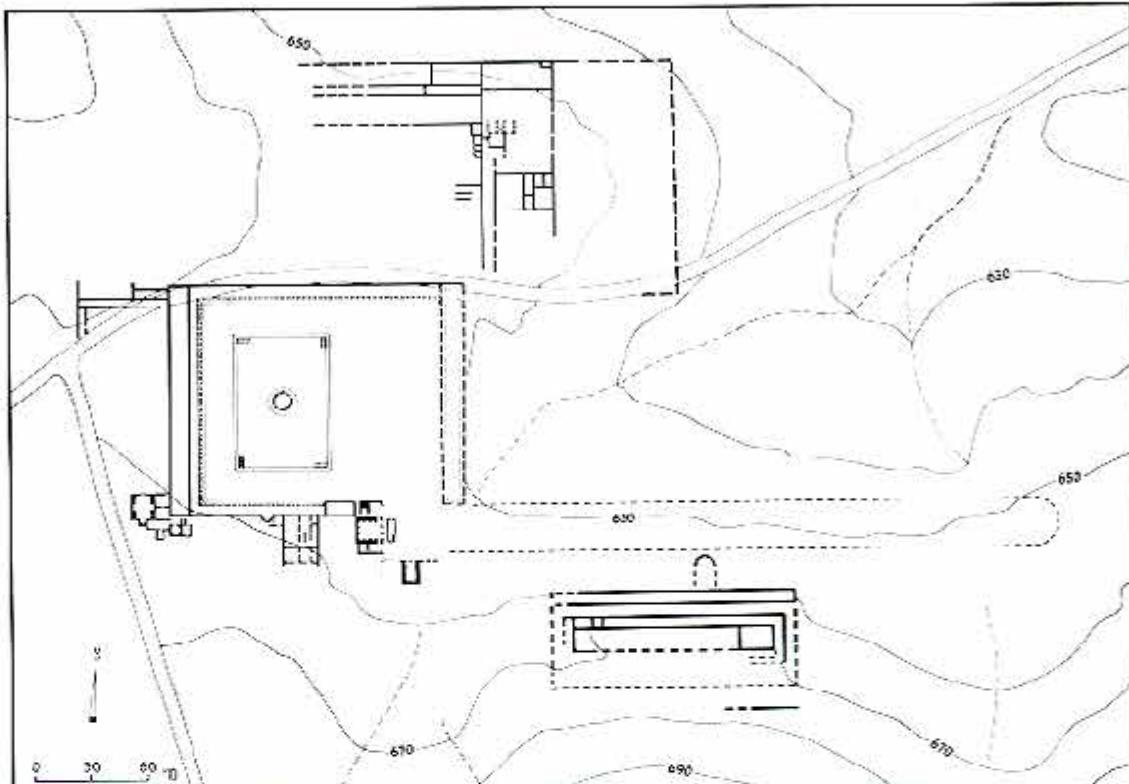
כללו.
הירושלמי, מפת הורדון (הה' הורדוס) (ספר ארכ' של ישראל 2 108–2 108–11).
ירושלים תשמ"ה; א' נצר ואחרים, קרטוגרפיה 78–77 (תשמ"ד).
F. de Sauley, Voyage en Terre Sainte 1, Paris 1865, 171–176, 2, 332–335; Guérin, Description 3 (Judée), 122–132; C. Schick, ZDPV 3 (1880), 88–99; Conder-Kitchener, SWP 3, 315, 330–332; Renou et al., Discoveries 2, index (p. 296); Y. Yadin, IEJ 11 (1961), 51–52; A. Segal, ibid 23 (1973), 27–29; Y. Hirschfeld, Map of Herodium (Arch. Survey of Israel 108/2) 11–17; Jerusalem 1985; idem, ibid (Review), Bull. of the Anglo-Israel Arch. Soc. 7 (1987–1988), 56–57; E. Netzer, Herodium — An Archaeological Guide, Jerusalem 1987

החפירות במכביה הדר
ו' רימ' והשכבות מרכזיות
V. Corbo, Herodion I — Gli Edifici della Reggia Fortezza (Studium Biblicum Franciscanum Collectio Major 20), Jerusalem 1989; E. Testa, I Graffiti gli Ostraca (Herodion 1), Jerusalem 1972; A. Spijkerman, Herodion — Catalogo delle Monete (Herodion 3), Jerusalem 1972; F. Netzer, Greater Herodium (Qedem 13), Jerusalem 1981

ספרות נוספת
ר' קורבו, קרטוגרפיה 4 (תשכ"ט), 136–132; ג' פוליטו, טבע וארכ' יב' (תשלא"א), 252–249; ה'יל, א"י יב' (תשלא"ג), 228–224; א' נצר, טבע וארכ' יז' (תשלא"ה), 290–285; ה'יל, הוחה רוכטקטוני רוכטקטוני של הבניה מתקופה ההרוודאית בהרודיון 33; ה'יל, הוחה רוכטקטוני רוכטקטוני של הבניה מתקופה ההרוודאית בהרודיון ובירתו. — דוקטור, ירושלים תשל"ז; ה'יל, הרוודין, ירושלים תשלה"ה, 1980; ה'יל, חז"ש; ארכ' ע"ח–ע"ט (תשמ"ב), 79–81; פ'ג (תשמ"ד), 45–42; פ'ח (תשמ"ד), 49–46; ה'יל, ארכ' יב' (תשלא"ה), 115–109; ה'יל, המלך הורדוס ותקופתו (עדין 5, שרך ב' נאזר), ירושלים תשמ"ה, 75–72; י' אפריד, קרטוגרפיה 31–30 (תשלא"ה), 53–41; ה'יל, קחדה 15 (תשס"ט), 60–56; ר' ינקליבן, שם, 20 (תשס"א), 28–23; ע' קלונר י' טפר, מערות המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב 1987, 267–265.
V. Corbo, LA 13 (1962–1963), 219–277; 17 (1967), 65–121; idem, BTS 60 (1963), 6–10; idem, CNI 18 (1967), 33–36; idem, RB 75 (1968), 424–428; E.M. Lapperoousaz, Syria 41 (1964), 347–358; idem, Revue des Etudes

שהיה ממזורח לגן. גם אולם זה נחצב בחלקו אל תוך הסלע הטבעי. מרבית הבניינים מיי הורדון בהודוון תחתית סרכוסים מודרנים, מתעריר ומעפוף למכלול הברכהה. המידיע שהצטבר מבורותת-הבדיקה הרביס שנכחו כאן ומשתורי החפירה שנחפרו מציביע על שימושם של מרבית הבניינים שהיו כאן – אגפים של הארמון, או פנימ'יו לארכון. בגין שמאפשר לנמלול הברכהה, שלא היה מוכך עד לחפירות החדשות (האגף מצטי ברום מופמן לככיש בית לחם-תקוע), נשפו כמה שרידים. המבנים שננדקו היו ברובם

חסכויים היו ברוחב של כ- 6 מ' ונמשכו לגיל און. הדלע המערבית של הגן וכן לאורך כ- 2/3 מן הצלעות הדרומית והצפונית, בסך הכל לאורך של כ- 250 מ'. הסטויים היו מוגבהים בכ- 1.20 מ' מ' מ' הגן והעליה אליהם הייתה באמצעות גרס-מדרגות שנש mach לארוך ואשר השתמר בשתי הפינות המערביות של הגן. רק חלקים כודדים נותרו מן העמודים עצם שהיו בגנון חוץ. מופיעות לנו נחשף אולם שאורכו כרוחב הגן ורוחבו כ- 9 מ', בדומה לאולם ממוקב לנו נחשף אולם שאורכו כרוחב הגן ורוחבו כ- 9 מ', בדומה לאולם

הורדין התהווית – מראה כללי (זובט לצטוק-פונדר)

החרדים נמצאו במרכזו מרבדי פסיפס מעוטרים בדגמים גיאומטריים; את החדר העגול הקיף בלבנטית פסיפס בגודם צמייחי ועיטורי הקירות האצטינן בפארו החדר העגול. בין המפלות שכיסו את בית המרחץ עתגלה שבר של אן ורחה גובל משיש ועליו קלטורה פניה של דמות מן המיתולוגיה היוונית ורומיות.

במהלך החפירות נסקו ונבדקו שרידי המבנה הענקים למרולות ארמןון "מבצר הרה", בניו שארכו 130 מ' ורוחבו 55 מ'. לבניין ענק זה ולארמןון "מבצר הרה" ציר-סימטריה משותף. למעשה שרדו מן הבניין הגדול רק יסודותיו, בעיר לחציו העצוני. כאן נשתרה עוזות לקיים צמד מרתפים, שרווח כל אחד מהם כ-5 מ', שנתמכו לכל אורך הבניין ושימשו בודאי מחסנים (לפחות על אחד משני המרתפים כיסה קמרון אבן). תוכלת שני המרתפים החלו ledge בגדם חיא כמחזית מתכולת המכחסים שנתגלו על המזדה בסמוך לארמןון העצוני. בעידן המזרחי של הבניין מצוי חדר צר, שששתמך בשלהותו והוחוק על קמרון האבן מימי הורדוס. החדר משמש עד היום דיר צאן לתושבים המקומיים, ואפשר שבשלו כונה הבניין על ידי אנשי הסקר הבריטי בשם "הארווה". על-פי ממדי ומיקומו, מכל מקום, שוכן בניין ענק זהacon המרכז של הארמןון בחודוון רבעה (יאחרמןון החדרלי). מצפון למרגלות שרידי הארמןון הגדול מצויה משתח מלבאתי, המתmesh במערך למזרחה, שארכו 350 מ' ורוחבו 30 מ'. משטח זה, שעוצב בעת בנייתו של הורדון, הוא צר מכפי שיוכל לשמש מסלול של היפטרודום (כפי שסביר לטענה) או אודיטוריום (הארמןון היה בתקילת עבודתם באטריאום). בקעה המערבי של המשטח שבסבו החופרים בתקופה של מלחמות בריתן (הארון ('ההסלול') נחשף בשלמותו מבנה מפואר, מלכני בתוכנותיו (מידותיו 14-15 מ'), ששתמך בחלקו המערבי עד לגובה של 6.80 מ'. המבנה חצוב חלקו אל תוך סלעים. הבניין המפואר היה בנוי ככל אבני גזית. הוא כלל אולם אחד בלבד (בגלן 8.80-12 מ' מידותיו, שהיה מוקף בגומחות ובויהן חזאי-עמדוים המוצבים על פְּקָטָלִים. למבנה שלוש כניסה מפוארות ('היסולו') ושתי כניסה נוספת – אחת מצפון ואחת מדרום. עוביים של הקירות הצדדים של האולם הוא קרוב ל-3 מ', ואפשר שנעודו לתמוך לא רק את התקורת, שהיתה בודאי מפוארת, אלא גם גג מונומנטלי (בדמות פירמידה). הבניין המפואר, שכונה על ידי החופרים בשם "יזובינין"

על משטח מפולס מצפון למכלול הרכבת, ובחלקים על שתי מדרגות מקבילות, שכל אחת מהן רוחבה 25 מ' והן מnocות ומו, שומצאו בכאח הצפוני של האן ועוצבו בעת הקמת התשתית לאזור ביימי הורדוס. בין השדרדים שנחשפו כאן יש לציין שני בתים מושך קטנים בסגנון רומי.

בקצה הצפוני-מערבי של מכלול הרכבת, לצד כביש בית לחם-תקוע וכמסוק נחמן צר ואורך. מחסן זה נהרס, קרוב לוודאי, בראש אדמה ועל רצפתו נמצאו عشرות קנקני-אגירה אחדים בבורותם. כן נחשף לידיו קטע מואס צר וארוך גוף, ששימש אולי אורווה.

באנו שהוא מדרום למלון הרכבת נכוו בורות-בדיקה רבים, שבהם נמצא עדות למכנים שונים, חלקס מושטים בתמשחים (פרסקאות) על סיורתיים. בין המכנים שנחשפו כאן יש לציין שני חלונות אבן מושטים במעט סככות מחוררות, נשתמרו בשלמותם.

בעקבות הבדיקות בגין הדורומי אוור וחשף בית מרחץ גדול, המצוין בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של מכלול הרכבת ומעליה. הפינה צובעת בסלע, וגם במנה מחרדי בית המרחץ נחצנו בחתימות בטון שלגראם. בית המרחץ, בסגנון רומי, הוא הגדול מבין בתים חסומים בסגנון זה שנחשפו עד כה בארמנונוטיו של הורדוס. הכניטה אל בית המרחץ הייתה מותק חצר ובה פריסטייל, שרך ללק קטן ממנה נחשף עד כה. ממדיו חוריה-מלתחה והכיניטה לארמנונוטיו (אודיטוריום) היו 20x6-7.50 מ' ולפתחהצד אחד של החדר היה ספסל נבוי בצד מדור לקיר החצר. כן נחשפו שלושה חדרי-מעבר, ששימשו חדרי פורשים (טפדריה). הנגדל שביהם ממדי 5.80x5.50 מ' נתגלו שני חדריהם (קדריה-חמים וקלדריה), שהגדל שביהם ממדי 12.80x7.80 מ' והוא מוקף גומחות מכל אורכעת עברי (מדורים גומחה עוללה-למחצה), ואילו השני עגול (קוטרו כ-4.5 מ') ואך הוא מוקף בגומחות. אפשר שהדור העגול שימש כחדר-ה羞羞 (לקלוקים). חדר-הקררים (פריגינריום) של בית המרחץ עדיין לא אותר בבירור. בין שני התנורים שהשיקו את חדריהם אוור וחשף בשלמותו התהוו שהשיק את חדריהם העגול.

בית המרחץ הגדול היה משופע ברצפות פסיפס וקירות מושטים בתמשחים, גוומה לתמשוות שעתגלו במצבו, גוינו ובקיפושים. בכמו מה

ההדרין מחטיה – צדדים (משוחווים) מכלול הרכבת

תחתית. המים הוזלו מון הבנין דרך גומת המעלות ושפכו (כ-5 מ' מתחת לכינisch) אל תוך "משפך" וממנו אל צינור שקבעו מתחזק לכניסה אל ההר. מכאן שאבו את המים ישירות אל תוך החצר הפנימית דרך פתח עגול, חצוב בסלע, המוביל בתקורת נורם הבנייניות. הסדר זה אפשר העלאת מים אל הבניין גם מכליה להיכנס לתוכו.

התקופה הביזנטית. שרידים רבים מן התקופה הביזנטית נשמרו בהרודיאן ותתיו, חלקם על גביו השורידים מימי הורדוס, או בערים, וחלקים בתוך המבנים ההרודיאניים, שפנו מההיסטוריה לעליית התושבים בתקופה הביזנטית ושוקמו מחדש על גביהם אונן רצפת (ולעתים אף מתחת לה). בין השרידים שנחשפו כאן ממציאות שלוש כנסיות קטנות. שטחן שלושת,

המנומנטלי", פונה אל "mseleli"; לשניהם ציריסיטוריה מסוות, ואנו שפוך שהיה קשור הדוק בינוין. לאחר האפשרות שהולמה עוד בתום העונה הראשונה, שהבניון המונומנטלי היה המאוסף לאון של הורדון, והוחבה החצרה בחלק זה של הורדון תחתית. מצפון ומזרום לבניין נחשתו חצרות קטנות נאות בכל צד), וליד כל אחת מתן חדר אחד. החדר שמצוון לבניין המונומנטלי שימוש חדר מדורג וחדר מעבר מן "mseleli" והבניון המונומנטלי אל מלול הבנינה. 20 מ' מדורס-מעורר לבניין המונומנטלי נחשף מבנה מלבי ובמרכזה ברכבת טבילה מודרנית, שמיוחסה ל-50-6.5 מ'. הקבוצה אל הבנינה (מקווה טהרה?) הייתה דרך צמוד לדלתות, בדומה למתקנים דומים מתקופה זו שנחשפו ברכבת הייחודי בירושלים ובמקומות אחרים. מדורס לבניין המונומנטלי נחשפה קבוצה גדולה של אבני גזית מסוות בדגמים צמחים. כמו כן ומאז במא שטוח וдолת קמעה), החלקן מסווגות בדגמים צמחים. מדורס לבניין המונומנטלי חלקיים מתחזק אפריו דווי, בדומה לאפריים המקשטים רכבות ממציבות הקבורה מימי בית שני בירושלים ושבובותה. אפשר שארכאים אלו נשימשו, במימוש משני, לבניין הכנסייה הביזנטית שנחשפה כאן, וראה להן), מקרים במבנה המאונסיליאן שמדו סמוך לאן, מעלה לקבורה של הורדון או בחיזתו, ושמוקמו לא מתגלה עדין. אם תאתמת אפסור, זו, ככל לראות ב-*"mseleli"* משטח שנבנה במיוחד לשם קיום הלוייתו של הורדוס — הלוויה שתוארה ביפורות בכתבו של יוסוף בן מתתיהו. נס תפיקו של הבניין המונומנטלי עשוי להתרבר אס יתגלה בסמוך לו מקום קבורה של הורדון. האולם שנחשף בתוכו, מכל מקום, דומה כיור לטורקלין מפואר שנמצא באחת ממערות הקבורה הנגדולות בפרטיה. מבנה גוש שמנא אסוקן כאן ואשר עשוי היה להשתיק לאחוזת הקבר הוא מקווה הטהרה הנגדול שתואר לעיל.

מרכז השרידים שנחשפו בהרודיאן תחתית מן התקופה ההרודיאנית הם בני אותו שלב בנייה עצמו. בכמה מקרים נמצאה עדות לשלב בנייה מאוחר יותר, שבנויות בדורך-כלל עליה ונראה שהוקם אורי חורבנו החלקי של האטר בריש אדמה במחיצת הראשונה של המאה אי לסהין, בקירות.

החפירות והסקר שערך בהרודיאן תחתית אפשרו לחופרים להעריך הערכה מחדש את מדיה ותפקידה של הורדון רבה. עתה נראה, שהורדון נבנה מכלול ענק (כ-2000 דונם שטח), שנועד לא רק להנציח את קברתו, אלא גם לשמש לו ארמון כפרי גדול, כנראה ארמון קץ. שיוטו של ארמון "מכבר ההר" מכבר רהה שמשי בלבד בתוך כל הפקידיה של הורדון רבה. היה זה מקום מבוצר, שנועד להגן על המלך בעת שההו באתר (בקהדר כל מקום מבוצר בסביבת המידות של הורדון — בינוין לירוח), שבתו היה כמה מבקרים בקרבת ארונות החורר. ארונות אלה לא כורזו. הורדון הייתה גם כנראה בירת המהו בימי של הורדוס. יש לציין, מכל מקום, שהורדון היה אחד הארונות הנגדולים שהיו בעלי הרומי, וכודאי הנגדל ביותר בעת שנבנה — בימיה הראשונים של האימפריה הרומאית.

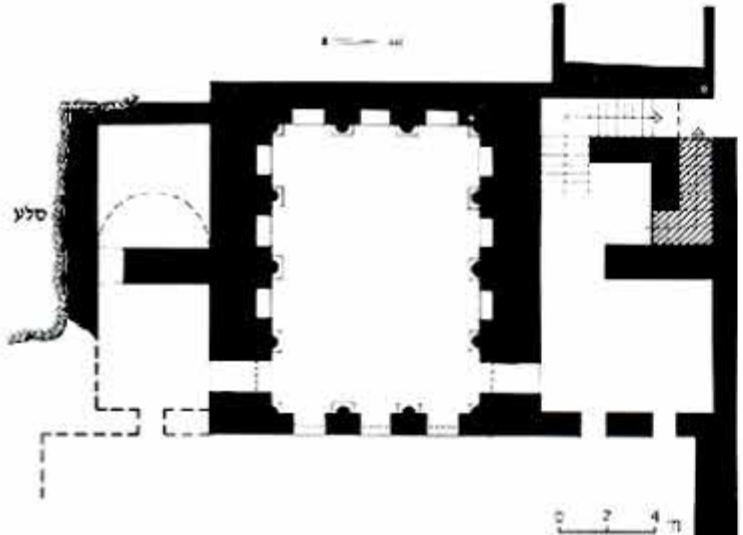
המנזרות. בשנים 1973-1975 נסקרה ונחפרה באחלה מערכת מסועפת של מנזרות המצויה בתוך הר הורדון, בעיקר סמוך לשולי הצעופים מזרחיים. בסקר ובחפירה היה שותף ש' אורי יחד עם צוות בית-ספר שעיר כפר עזין.

מערכת המנזרות מקשרת את החצר המרכזית של ההר עם מרוצפי הבניין (המצויים מתחת לבניין העגול המקיף את החצר) ועם בורות המים מיימי הורדוס שבמורדות ההר הצפוניים-מזרחיים (ראה לעיל); היא מסתעפת לכיוונים רבים, כנראה לשם יצירת פתחיגייתה נסתרים על-פני כל המדרון.

עד כה נבדקו (ובחלקים גם נחפרו) מנהרות באורך של כ-300 מ'. מסתבר שככל נכרו באומן שוגנן יספיק להליכה זקופה בהן, ויש בהן מדרגות החצובות בסלע בקטיעים התלולים, דבר המאפשר לנעו בהן בכמה מנהרות נחצבו אל תוך המילוי ההרודיאני, וכך נמצאו עדויות לכך שדוגמאותן של המנהרות חוץ מהנהרות חוץ במסגרות עץ, לכל תסתומתנה. עם בניית המנהרות חוץ בורותיהם על מדרון ההר (ארבעה במספר), מושתמשו למטרות המקוריות והם היו לקדות צומת ומפגש מנהרות, וכן הטילו לתוכם את פסולת החציבה.

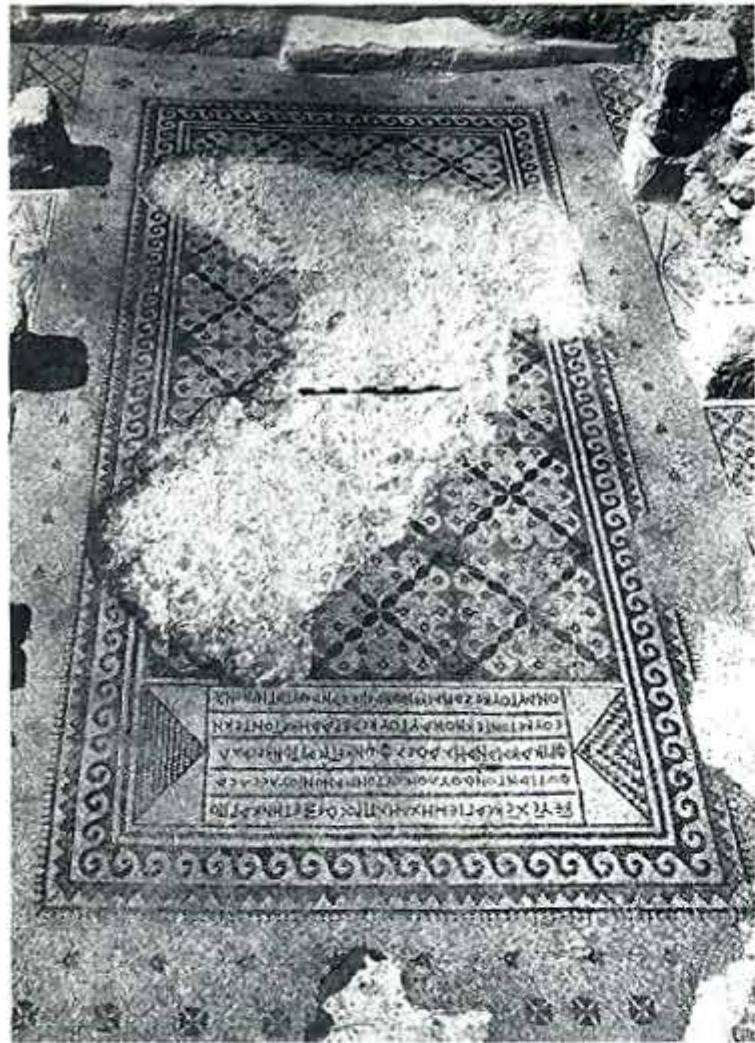
ממצאים בודדים מיימי בריכובבא שנמצאו בתחום המערכת (בעיקר נרות שמן) ועדות למנזר קדמת, שירדה אל בורותיהם ונזבנה, קרוב לווזאי, בימי המרד הראשון, מתאריכים את המערכת לימי מרד בריכובבא. בעת החפירות נחשף אחד מפתחי הגישה, שהוא ממוקם בקצת אחד השפיעים של מנהרות המערכת.

בעת העכודה במנזרות נתבררו דרכי תפעולם של בורות-המים מיימי הורדוס. הבורות שנכרו בתחום החrost, במדרון הצפוני-מזרחי (עד עתה ידועים כאן שלושה בורות), התחמלו מי נגר עלי מנהרות ההר, ובשעת הצורך מלאו אותם וvae גם בהם שהולו מן הברכה הגדולה שהורדון

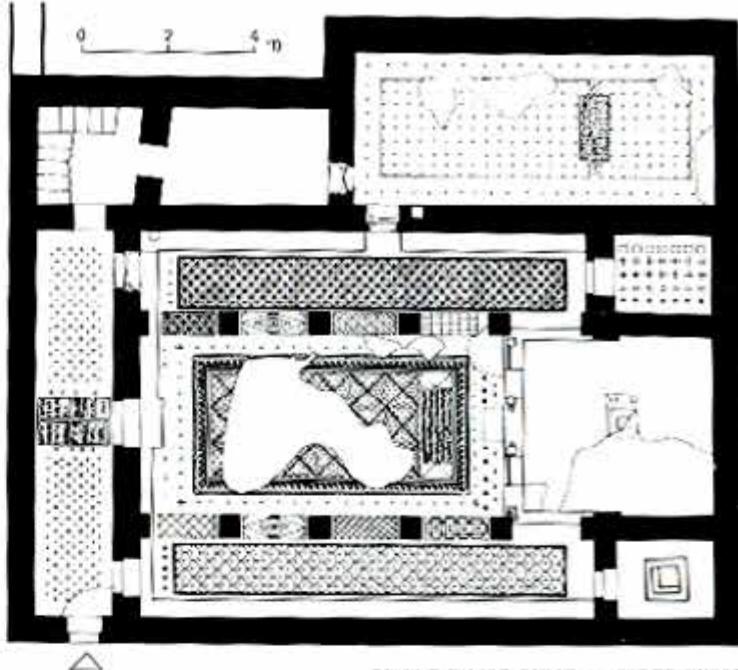

הורדון תחתית — הבניין המונומנטלי מימי הורדוס.
למעלה: חומת הרכבת. למטה: מראה פנים האולם

פסיפס נאולמי-ידוחין של הכנסייה הצפונית

הורדין תחתית – תוכנית הכנסייה הצפונית

ותוכניתן דומים. בשלוש הכנסיות היה אולם הכנסייה מוחלך לשלוש סיטראות על ידי טורי עמודים ושלושתן נמצא חדרים קטיים משני צדי האפסיס (אוו בכל צד). בשלוש הכנסיות נחשפו גם אגני טבילה – בשתיים מן חדר שמדרום לאפסיס, ובשלישית סמוך לאולם הכנסייה. **הכנסייה הצפונית.** הכנסייה הוראהונה, שנחנכה בשנים 1973 ו-1978, נבנתה לצפוף לכਬיש בית לחם-תקוע, על גבי שרידי מנתקופה החורודיאנית. הכנסייה השתמרה היטב וכל חדריה מכוסים ברצפות פסיפס, שאף הן השתמרו ברוכן. בכנסייה נמצא שלמותן שלוש כתובות הקדשה – האחת בקרקס, השניה באולם המרכז, והשלישית בחדר צדי שמעון לאולם. מן הכתובת שבאולם המרכזי (שנודלו 10.60×8.80 מ') אין למדים, שהכנסייה הוקדשה למיכאל הקדוש. שני פרטם יוצאי דופן בכנסייה זו הם הבמה, שהיא מלכנית ולא עגולה-למחצה, כבשאר שתי הכנסיות, ופסל שהקיף את כל קירות האולם.

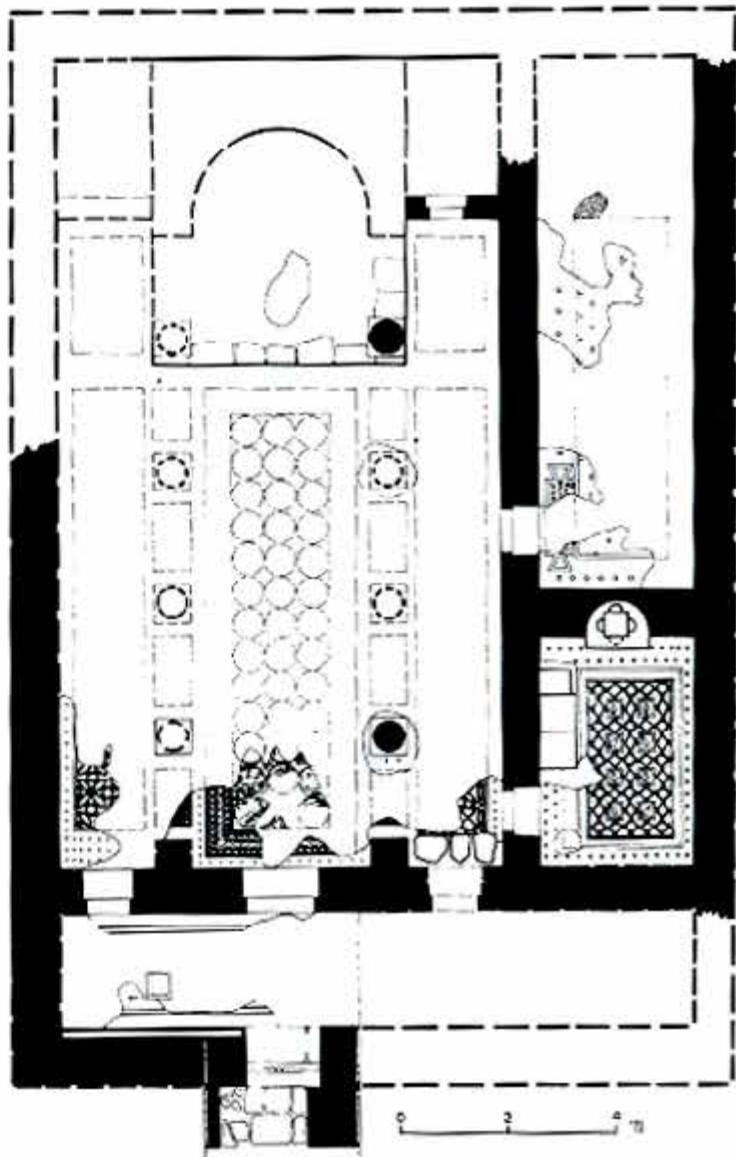

מראה כללי של הכנסייה הצפונית (מבנה לצפרקתו)

הכנסייה המזרחיית. הכנסייה השניה, שנחנכה בשנים 1979-1980, הוקמה על גבי שרידי יסודותיו של הארמון הנזול, בצד המזרחי. בין הדגמים המערומים את רצפת הפסיפס, המכוסה גם את כל חדריה, יש ציון את מרכז הפסיפס המרכזי בוール הכנסייה, המורכב ממדליונים ובתוכם בעלי חיים. מרכז פסיפס זה דומה למוגדים שנמצאו כבנית הכנסת בעזון, בכנסייה בחבל הבשור ובמקומות אחרים. הרצפה בווילס המזרחי לא השתמרה כולה, וכן המדליונים נותרו בשלמותו רק אחד ובו דמות של לבאה. בשדרי שי מדיוני נספחים אפשר להבחין בדמויות של ציפורים. שני חדרים נספחו אל הכנסייה מדרום: בחדר אחד נמצאו אגן חטבילה (בתוך גומחה הבנויה בקירות המזרחי) וכבר בניו מותח לריצפה, שנתגלה שודן מכל מנוחותיו; ברצפת החדר השני מצויה מזוזה בתובת, שנשתמרה רק בחלקה.

הכנסייה המרכזית. הכנסייה האחורונה שנחנכה, בשנים 1980-1983, הייתה מדורות לבניין המונומנטלי ובძמן לו. הכנסייה חצוכה בחלקה בתוך סלעיהם (בפניית הדרומיות-מערבית). הכנסייה הראשית אליה לא הגיע דרכן נרקעס שבמערבה (כבשתי הכנסיות האחרות), אלא דרך פתרה מרכזי בקירות הדורי של אולם הכנסייה (וגודלו של אולם זה הוא 11.50×10.50 מטר). במקום הנרקעס שנמערב נמצא כאן פרוזדור צר וממנו כניסה אל תוך הסיטווארה הצידית העפונית. כניסה שנחנכה במרוצת השנים. רצפת הפסיפס המשוערת של הכנסייה נשתמרה רק בחלקה, למרות שהכנסייה בכללותה השתמרה היטב יחסית. בחדור הצמוד אל האפסיס מזרחי נמצא אגן טבילה מפואר. הוא עשוי כולו נושא אבן אחד וקוטרו 1.10 מטר. בכנסייה זו, כמו בשתי הכנסיות האחרות, נמצאה עדות לקיומה של קומה שנייה (שરוכפת ברצפות פסיפס לבן גס) שנבנתה מעל לסייעאות הצדדיות של שלוש הכנסיות וגם מעל לערקה או לפרוזדור הצדדי שכנסיה האחורונה.

תוכנית הבנייה המורשתית

קיימות הכנסייה המרכזית, כמו גם קירות החדרים שנשמרו אליה מזמן, וכן עיקרים ארכיטקטוניים מסוות בקפידה (ומউרטות בחלקן) שנלקחו מ"ה'מוונטט הנעלם" של הורדוס (מצבת קברון). אבני מסוג זה לא נמצאו למשה בשום מקום אחר בהרודיאן תחתית (גם לא בארכון "מבער ההור") ונראה שהמוונטט ההרודיאני שפרק היה טמן לכואן, וכל אבניו שולט במבנהו הכנעני.

מבנים מן התקופה הביזנטית נמצאו מרביתם חלקו הורדוני תחתון הבנייה האינטנסיבית בויתר שנותגלה היא באזורי "הבניין המונומנטלי" והארמון והadol וטכר האדומה ששמורה למכלול הברכה. בכל המבנים הללו שולבו החדרים הביזנטיים בתוך המבנים ההרודיאניים לאחר שטוח מהרישותיהם. והותו של אזור הרודיאן בתקופה הביזנטית אינה ידועה עדין. גם מחותה של הורדון תחתית בתקופה הביזנטית אינה ברורה — האם היה כן יישוב סדרי, או מושב של נזירים?

הפריות בהרודיאן תחתית (כולל המנהרות)

דינס וחסובות מרכזיות

E. Netzer, Greater Herodium (Qedem 13), Jerusalem 1981

ספרות נספחה
א. נספה, קדרניות 23-24 (תשס"ה), 107-110; 69-70 (תשס"ה); 33-38 (תשס"ה);
ש. ארויו; 71-72 (תשס"ז); 122; ח' ניל, טבע ואREN י"ז (תשס"ה), כ"ג
(תשס"ב); 68-71; ח' ניל, הורדיאן, ירושלים 1980; ח' ניל, הסקל ההורוד ותקופתו
(ע"ז), 5, ערך כי; א"ו, ירושלים תשס"ה; ח' אשל ו' בניון, טבע ואREN
כ"ד (תשס"ב); 65-68; ח' ניל, לפני אפסיס בובילן מנשה, עפרה תשס"ה, 77-82;
E. Netzer, IEJ 22 (1972), 247-249; idem, RB 80 (1973), 419-421; idem,
MdB 17 (1981), 17-21; BAR 9/3 (1983), 30-51; 14/4 (1988), 18-33;
idem, ESL 5 (1986), 49-50; A. Rabinovitch, MdB 9 (1979), 51-53; Cynthia
Patrick, SRI Journal 3/6 (1983), 2-3.